

VEDRANA DELONGA

PISANA USPOMENA NA JEDNU “SESTRU I KRALJICU” S KOLOČEPA*

UDK: 930.271 (497.5 Koločep) “10”

904 : 726.54 (497.5 Koločep) “10”

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. 7. 2007.

Prihvaćeno: 5. 7. 2007.

Vedrana Delonga

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika

HR, 21000 Split

S. Gunjače b.b.

vedrana.delonga@st.t-com.hr

Autorica obrađuje latinski natpis uklesan na oltarnoj ogradi iz ranoromaničke crkve sv. Mihajla na otoku Koločepu, iz konca 11. stoljeća. Predlaže restituciju manjkavih dijelova teksta i zaključuje da je na trabeaciji oltarne ograde izvorno bio uklesan natpis memorijalno-posvetnog sadržaja. Navodi razloge zbog kojih smatra da je u natpisu zabilježena uspomena na čin materijalnog darivanja ili dobročinstva hrvatske kraljice Jelene-Lepe, supruge hrvatskog kralja Dmitra Zvonimira (1075.-1089.), rodom iz ugarske dinastije Arpadovića, a u vrijeme pokušaja ostvarivanja Zvonimirove vlasti nad Dubrovnikom, odnosno osiguranja jurisdikcije splitskoga metropolita nad dubrovačkom nadbiskupijom.

Glavne riječi: Koločep, Sv. Mihajlo, kraljica Jelena-Lepe, kralj Zvonimir.

Među spomenike skulpture i epigrafike koji nastaju u osvit romaničkog doba na hrvatskom Jadranu, svrstava se i mramorna oltarna ograda iz crkve sv. Mihajla na otoku Koločepu.¹ Ta stilski osebujna kiparsko-epigrafička cjelina, gdje zabat s reljefnim prikazom arhanđela Mihovila predstavlja vizualnu okosnicu sklopa, sjedinjuje u likovnom izrazu i elementima uklesana natpisa tradicionalna predromanička obilježja i inovacije svojstvene likovnom i pisanom stvaranju na izmaku 11. stoljeća.

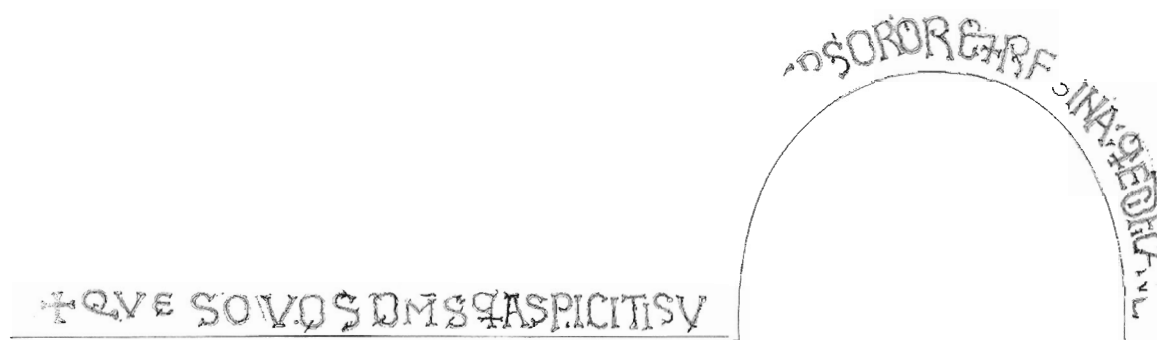
* Ovo je nepromjenjeni tekst članka tiskan 2000. godine u publikaciji *Oltarna ograda s Koločepa*, u seriji *Katalozi izložbe 9*, Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika-Split. Nadopunjen je jedino potrebnim bilješkama. Tekst je napisan prigodom predstavljanja obnovljene oltarne ograde iz crkve sv. Mihajla na otoku Koločepu, koje je održano u Dubrovniku, u srpnju 2000. godine. U međuvremenu su se pojavile monografske publikacije iz pera arheologa I. Žile (Žile 2003) i R. Menalo (Menalo 2003), koje obrađuju predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa, odnosno predromaničku skulpturu dubrovačkog kraja, a koje nisu uzele u razmatranje ovaj natpis kao jedinstvenu spomeničku cjelinu, premda je usko komplementaran obrađivanim temama, pa stoga i relevantan za navedenu problematiku. Kako se u članku bavim pisanim izvorom, kakvi su inače vrlo rijetki za dubrovačko područje iz razdoblja ranoga srednjeg vijeka te polazeći od pretpostavke da je s mojim člankom iz 2000. bio upoznat manji krug stručnjaka, računajući na mogućnost slabije dostupnosti kataloške publikacije, raniji tekst objavljujem i u Starohrvatskoj prosvjeti, ažuriran literaturom i komentarima.

¹ Rješenje izvornog izgleda oltarne ograde iz koločepske crkve sv. Mihajla iz konca 11. stoljeća iskristaliziralo se kao jedan od najvrjednijih rezultata arheoloških i konzervatorskih zahvata provedenih u posljednja tri desetljeća na koločepskim ranosrednjovjekovnim crkvama sv. Mihajla, sv. Nikole i sv. Srđa. Informacije o radovima, kao i pronalascima ostataka arhitekture i skulpture na tim lokalitetima donose njihovi istraživači, I. Žile (Žile 2003) i Ž. Peković (Peković 2000), koji su radili na iskopavanjima i konzervaciji crkava sv. Mihajla i sv. Nikole, te R. Menalo, koja je obavljala arheološka istraživanja crkve sv. Srđa (Menalo 2003).

Na temelju otprije poznatih ulomaka oltarne ograde (Lisičar 1932) i ulomaka pronađenih novijim istraživanjima na trima spomenutim lokalitetima, Ž. Peković je uspio sastaviti dijelove liturgijskog ansambla i povezati ih u cjelinu oltarne ograde, koju je pripisao jednoj od tih crkava - crkvi sv. Mihajla. Izradio je i idejni prijedlog rekonstrukcije oltarne ograde prema kojem je ona rekonstruirana u naravnoj veličini u restauratorskoj radionici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu 2000. godine, s namjerom da bude izložena u budućoj spomeničkoj zbirci-lapidariju u Donjem Čelu na Koločepu.

Cjelovita oltarna ograda, s plutejima i pilastrima u donjoj te trabeacijom providenom natpisom sa središnjim zabatom u gornjoj zoni, svojim rasponom od 2,40 m, potpuno se uklapa u razmak između T-pilastara crkve sv. Mihajla, jednobrodne građevine ranoromaničkog arhitektonskog sloga (Peković 2000). Nakon provedenih istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova postalo je očito da su ostaci kamenoga liturgijskog namještaja iz crkve sv. Mihajla nakon njezina rušenja

U prigodi izložbe o ranoromaničkoj crkvi sv. Mihajla i njezinim spomenicima, našao se *sub iudice* i latinski natpis, uklesan na trabeaciji spomenute oltarne ograde. Prvotno sastavljena od dva arhitrava i središnjeg zabata, trabeacija nije sačuvana u cijelosti, pa je tako i natpis došao do nas u krnjem obliku. U literaturi je dugo vremena bio poznat samo dio natpisa na većem dijelu zabata s reljefom sv. Mihovila, koji se čuvao u župnoj kući u Donjem Čelu,² a u zadnje vrijeme i jedan manji ulomak što prijanja na njegov desni kraj, nađen istraživanjima crkve sv. Srđa na istome otoku.³ Dosad nepoznat u literaturi, ovdje se u cjelini, s pripadajućim zabatom našao, i lijevi arhitrav u sastavu ograde, koji je donedavno bio ugrađen kao *spolia* u dvorišnom zidu jedne kuće u Gornjem Čelu.⁴

Ostatak natpisa na trabeaciji oltarne ograde iz crkve sv. Mihajla na Koločepu (crtež: N. Šimundić-Bendić)

Uvodni dio natpisa sročjen je kao poziv na molitvu. Riječ *queso* daje izričaju pomalo retoričku intonaciju i slični uvodu u brojne *orationes* ili *preces* što su se stoljećima prakticirale u rimskoj liturgiji. U početku razvučen, bez odmjeravanja natpisne plohe, tekst, kojemu je naglasak u poruci zapisanoj na zabatu, u nastavku se pažljivije raspoređuje, pri čemu se koriste kratice i ligature, onako kako se to radilo u srednjem vijeku pri sastavljanju tekstova. Kao i u sličnim natpisima gdje manjkaju dijelovi cjeline, i ovdje se otvaraju dvojbe oko toga što se izvorno nalazilo u prazninama. Lakunu između zadnjeg slova na lijevom arhitravu koje bi, vjerojatno, odgovaralo ostatku veznika *vt* i sintagme što po svoj prilici započinje krnjim prijedlogom *pro*, pisanim suspenzijom i nastavlja se čitkim tekstom *sorore (e)t regina [q]uae edifica[vit...]*, najprihvatljivije je dopuniti u molitvenom duhu teksta koji prethodi; možda rečenicom *vt fundatis preces*, koja bi, osim smislom, i dužinom teksta prikladno ispunila prazninu u natpisu.⁵

1868. godine naprosto raspršeni po nekim crkvama i kućama otoka Koločepa (Sv. Nikola, Sv. Srđ, kuća obitelji Besjedica...).

² Pronađen je početkom 20. stoljeća na mjesnom groblju oko Sv. Nikole uz još nekoliko ulomaka pleterne skulpture. Onamo je, naime, dospio tijekom razgradnje obližnje crkve sv. Mihajla s ostalim ulomcima mramornih pluteja i pilastara, načinjenih od preklešanih antičkih sarkofaga (Babić 2006, str. 107-108). Za potanje podatke o tome mogu poslužiti radovi M. Jurkovića (Jurković 1988) i I. Žile (Žile 2003, str. 82, 84-85), gdje je navedena starija i nova literatura.

³ Otkriven je prilikom arheoloških istraživanja crkve sv. Srđa, koja su 1972. godine vodili R. Menalo i B. Kirigin u ime Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Dubrovniku (Menalo 2003, str. 24-27). Taj ulomak arheologinja Menalo pripisuje Sv. Srđu, kao izvornom smještaju nalaza, premda se fizički sasvim uklopio u cjelinu s većim ostatkom zabata. Posljednje ne ostavlja dvojbe da je ulomak nakon uklanjanja oltarne ograde iz Sv. Mihajla, kao *spolium dislocatum*, dospio do crkve sv. Srđa, gdje je ugrađen u zidove crkve koji su se tada obnavljali, potvrđujući činjenicu da su ruševine Sv. Mihajla duže korištene kao izvorište kamena za slične i ine građevinske popravke na otoku. O tome više u: Žile 2003, str. 122-123.

⁴ Ispravljam prije učinjen previd jer je natpis na arhitravu još prošlih 70-ih zabilježio J. Lučić (Lučić 1970, str. 87, bilj. 46). Izrađen od kararskog mramora kao i zabat, arhitrav je sve donedavno bio uzidan nad ulazom u kućno dvorište Jakova Besjedice u naselju Gornje Čelo, u blizini crkve sv. Antuna Padovanskog. Suradnjom Konzervatorskog zavoda za zaštitu spomenika u Dubrovniku i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, original je izvađen iz zida i zamijenjen kopijom, a 2000. godine uklopljen je u rekonstrukciju izvorne oltarne ograde iz Sv. Mihajla (Žile 2002, str. 261-262, bilj. 18; Žile 2003, str. 72-74, T. XII, sl. 1 i 2).

⁵ Osim osnovnog značenja liti ili prosipati, glagol *fundere* (fundo, 3. fudi, fustum) javlja se i u sintagmama kako bi označio nešto što se izgovara i izriče, poput zvukova, popjevki, molitvi, stihova ili riječi, primjerice *fundere sonos (querellos, preces,*

Takve formulacije nisu nepoznate u latinskim natpisima, podjednako u tekstovima nabožnoga, posvetnoga ili sepulkralnog obilježja.⁶ U sintagmi *...pro sorore et...* čini se da je sastavljao pribjegao grafemskom izjednačavanju dvaju istovrsnih fonema /e/, u susjednim riječima *sorore* i *et*. Nadalje, desni kraj zabata pokazuje pri lomu da je glagol *edificare* možda čak završavao i ligaturom zadnjih triju slova, dakle kao *edificavit*, dok bi prema vidljivim grafijskim naznakama potom slijedila riječ *ecclesia*. Za restituciju sadržaja teksta na desnom arhitravu, koji nije sačuvan, poslužili su konvencionalni stilski i jezični izrazi koji su uobičajeni u srednjovjekovnim natpisima, ali i konkretne pojedinosti vezane uz crkvu i titulara kojemu je bila posvećena.

Na temelju sačuvanog teksta i ponuđenih dopuna predlažem sljedeći sadržaj natpisa: + *Qveso vos om(ne)s q(vi) aspicitis v[t fvdntatis preces] p[ro] sorore (e)t regina q(vae) edifica[vit ecclesia(m) in honore(m) s(an)c(t)i Michaelis archangeli]*. U prijevodu to bi glasilo: Molim sve Vas koji ovo gledate da [izrečete iskrene molitve] za sestru i kraljicu, koja je sagradila [crkvu u čast svetoga Mihovila arhanđela]!

Natpis koji je isticao molitvenu poruku, posvetnog prizvuka, imao je u ambijentu crkve kojoj je bio namijenjen, odlike posvećenog predmeta i zbog toga je bio postavljen na istaknutome mjestu na oltarnoj ogradi, pred svetištem.⁷ U ranom srednjem vijeku te su, naime, ograde bile mjesto gdje se isticalo ime i djelo donatora-dobročinitelja, osobe koja je obično zaslužna za gradnju ili opremanje crkve. Očito je da se ovim natpisom htjelo ovjekovječiti uspomenu na neku "sestru i kraljicu" čije se ime, na žalost, nije sačuvalo, a možda nije bilo ni uklesano. Zbog bogougodnog djela što ga je načinila, pomogavši gradnju i opremanje crkve sv. Mihajla na Koločepu, ta je nesumnjivo zaslužila da kler i vjernički puk dubrovački, za nju izreče iskrene molitve Bogu!⁸

O tome da je natpis aktualan činu koji se zbilo pred sam konac 11. stoljeća, uz ine pojedinosti u graditeljskom i likovnom oblikovanju koločepske crkve sv. Mihajla,⁹ pokazuje i osobita grafijska izvedba ovoga teksta u kamenu. Natpis je, naime, stilski izrazit jer karakterističnim oblikovanjem slova pokazuje novodobna obilježja koja u pismenom stvaranju nastupaju s najavom romanike, tijekom druge polovice 11. stoljeća. Morfologija slova, vođena željom za što

versus, verba...), što uz poticajnu zamolbu u natpisu iskazanu početnim *quaeso ... ut*, s konjunktivnim oblikom u nastavku, daje sintagmi značenje poput sinonimskog *precor, I. (moliti) ili preces orare*.

⁶ Navodim neke od primjera u latinskim natpisima na tlu ranosrednjovjekovne Europe. Sintagma *fundere preces* uklesana je u završnom dijelu teksta na spomeniku što ga je uz relikvijarni grob sv. Bonifacija (+ 754), glasovitog ranosrednjovjekovnog misionara, dao podignuti karolinški teolog Hraban Maur (847.-856.), u crkvi sv. Marije u Mainzu: ...indignus praesul, vernaculus attamen huius, pro quo tu, lector, *funde preces* domino (Schulze-Dörlamm 2004, str. 281). I u Hrabanovu posvetnom natpisu na crkvi benediktinske opatije u Fuldi, u završnom distihu uklesan je sličan molitveni zaziv: ... Vos quoque qui intrastis templum, istos cum *prece fusa* patronos vobis quaerite in auxillium (Migne 1852, sv. II, col. 555, XII). Također i u natpisu na grobu redovnice, sv. Viborade, u Sv. Galu-Švicarska, iz 925. godine: ... Cuius amor sacro curemus membra sepulcro debita solventes, *fundimus* atque *preces* (Migne 1852, sv. II, col. 670, ccc; col. 974, III). Zatim na crkvi sv. Genezija iz Velletrijske na području srednjovjekovne Papinske Države, gdje je zapisano: Sancti Genesii templum. Quicumque venitis *fundite* corde *preces* nostri sacer o miserere (Migne 1852, sv. II, col. 1171, I). Godine 964. ista sintagma (... *fusa prece...*) uporabljena je za kraj posvetnog natpisa donatorâ, Gisunda i žene mu Leubine, na crkvi sv. Adrijana kod Leona, u Španjolskoj (Migne 1852, sv. I, col. 647, II).

⁷ Ilustracije radi navodim završni dio donatorskog natpisa kneza Ursa (dux Ursus), uklesana 882. godine u crkvi sv. Lava, između Pesara i Urbina (Romagna): ...*rogo vos om(ne)s qui hunc legitis orate p(ro) me* temporibus dom(i)no Ioh(annis) p(a)p(ae) et Karoli tertio imperatori ind(ictione) XV (Gray 1948, str. 117).

⁸ S prvim vladarskim epitafima (kraljica Jelena, +976), nakon sredine 10. i tijekom 11. stoljeća na području Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije u pisanim, epigrafičkim ili rukopisnim, vrelima mogu se pratiti spomenici izrazitijega memorijalnog značenja, s naznakama zadržavanja povijesne memorije na vladare i dinastiju u liturgijskoj praksi. Pretpostavka je da se i u koločepskom natpisu radi o sličnom očuvanju povijesne memorije na vladaricu, na što je vjernike u liturgijskom ambijentu crkve sv. Mihajla trebao podsjećati ovaj natpis zahvale, uz obvezu da o tome svećenstvo smjerno vodi računa u crkvenim obredima. Slične su molitve kralju Krešimiru (1070.) ili Zvonimiru (1081.) iz zahvalnosti upućivali redovnici benediktinskog samostana sv. Nikole u Osoru pri paljenju svijeće na Veliku subotu, što se sačuvalo zapisano na kraju obrednog teksta u Osorskom evangelijariju (Katičić 1997, str. 40-41). Liturgijske memorije - mise namijenjene uspomenama na zadarsku opaticu Vekenegu i kralja Kolomana, koji je na razne načine podupirao samostan benediktinki sv. Marije u Vekenegino vrijeme, njegovale su se među benediktinskim redovnicama u zadarskoj Sv. Mariji sve do 1723. godine (Budak 2000, str. 136, 138).

⁹ Peković 2000, str. 9-17; Žile 2003, 105-128.

izrazitijim likovnim efektima, u usitnjenom ukrasu točkastih ili iscrtkanih detalja te po sredini uvijenim oblim linijama grafema, ima svoje predloške u istovrsnoj knjiškoj produkciji, tj. u načinu obrade slova u beneventanskim kaligrafiranim rukopisima. Beneventanskim pismom, koje je tada u uporabi u crkvenim skriptorijima na području Dalmacije, pisale su se liturgijske knjige, samostanski kartulari i listine.¹⁰ Male poprečne crte u obradi obliha inicijala (Q, S, O) na natpisu s Koločepa predstavljaju pisarsku maniru koja se ne javlja u srodnim spomenicima (tzv. splitsko-trogirsko-kninska skupina; splitska “škola”) i upravo je specifičnost ovoga natpisa s Koločepa. Štoviše, u Dubrovniku se čak mogu provjeriti i njihovi rukopisni predlošci na pergameni, sačuvani u jednom, tek nedavno otkrivenom i publiciranom beneventanskom liturgijskom priručniku iz druge polovice 11. stoljeća, koji sadrži legendu i obredne obrasce blagdana sv. Nikole.¹¹

To je inače vrijeme “osmoze” različitih medija, što je vidljivo u skulpturi i slikarstvu,¹² ali i u pismenom stvaranju, gdje se sastavljači tekstova za natpise koji će se uklesati u kamenu, iskazuju u prijenosu slova i pratećih detalja iz rukopisa na kamen. Slično je to načinu na koji su zidne slikarije s likom sv. Mihovila iz ciklusa fresaka “adriobizantske” tradicije, što se tada izrađuju po crkvama Elafita,¹³ dobile svoju kamenu presliku upravo u reljefnom prikazu istoga sveca, na spomenutom zabatu oltarne ograde u koločepskoj crkvi sv. Mihajla.

Ovaj tekst u kamenu pripada sloju najdorađenije ortografije u natpisima ranoga srednjeg vijeka, tj. vremenu najboljih grafijskih ostvarenja u natpisima druge polovice 11. stoljeća u hrvatskom i općenito jadranskom korpusu latinskih natpisa. Od Zvonimirove prijestolnice u Kninu (Sv. Stjepan Ugarski) i Biskupiji (Sv. Marija), do crkava grada Splita (Sv. Petar na Lučcu, Sv. Martin, Sv. Julijana, Gospa od Zvonika - Sv. Teodor), Trogira (Sv. Barbara) ili Kaštela (Sv. Petar od Klobučca), pa sve do Koločepa, na jugu (Sv. Mihajlo), nižu se srodni spomenici jedinstvenoga kulturnog horizonta.¹⁴ Oni, svaki za sebe, očituju koliko sličnosti u osnovnom

¹⁰ Općenito o tome Katičić 1998, str. 466 - 467, 469 - 471. Eponimno južnotalijanskoj pokrajini Beneventu, gdje je i nastalo, to jedinstveno staro pismo na tlu Europe karakteriziraju likovno oblikovana slova. Estetski stiliziranu grafičnost nastojalo se prenijeti i u zapise u kamenu, pa se posezalo za kaligrafijom rukopisnih knjiga, njihovim iluminiranim slovima i sitnim ukrasnim detaljima. Proučavajući starohrvatske natpise, bila sam u prilici ukazati na grafijsku podudarnost koja se očituje unutar dva temeljna medija pisanog komuniciranja u ranom srednjem vijeku, u rukopisu/knjizi i u kamenu (Delonga 1996A). Štoviše, u latinskoj epigrafici Hrvatskoga Kraljevstva beneventana je ostavila svoje epigrafičke preslike u kamenu uglavnom u drugoj polovici i pod konac 11. stoljeća, kojoj skupini odsada možemo pribrojiti i natpis s trabeacije iz crkve sv. Mihajla na Koločepu.

Osim u tom natpisu iz podmakle predromanike, derivacije sličnoga grafijskog stila, iako sporadične, nisu nepoznate i u natpisima ranijega predromaničkog doba, i to upravo na južnodalmatinskim prostorima, gdje su od rane predromanike utjecaji s prekomorske, zapadne obale Jadrana na opće kulturno stvaranje, preko arhitekture do slikarstva, do latineta i liturgije, očigledni (Delonga 2000, str. 234-236).

Prisjetimo se samo grafijske u natpisu na predromaničkom ciboriju iz Kotora, iz prvih desetljeća 9. stoljeća, gdje uklesana slova po svoj prilici odražavaju beneventansku majuskulu, točnije stil natpisa južnotalijanskoga epigrafičkog kruga 9. i 10. stoljeća. U odnosu na pokazatelje u drugim talijanskim regijama, taj se tijekom dva stoljeća ranoga srednjega vijeka u stilskom smislu profilirao kao najdosljedniji, najkompaktniji. Ta dosljednost vidljiva u natpisima u kamenu korespondira s fazama razvitka beneventanskoga pisma u rukopisima, štoviše, kontinuitetom zanimljivog pisarskog stila od konca 8. sve do 13. stoljeća – tzv. južnotalijanski epigrafički stil (Gray 1948, str. 123-125, 132-134). Zasad dostupni primjeri u natpisu Lupena, biskupa Nole iz 9. stoljeća (Gray 1948, str. 126 i 132, br. 128, T. XXI, 3) ili primjeri u natpisu Audoalta, vojvode grada Capue iz 10. stoljeća (Gray 1948, str. 137, br. 134, T. XXIV, br. 5), potvrda su kontinuiteta zanimljive pisarske manire u kojoj se raspoznaju osnovne stilske tendencije, izražene u savijanju linije slova, u sredini ili na dnu, gdjekad i s točkastim ukrasom.

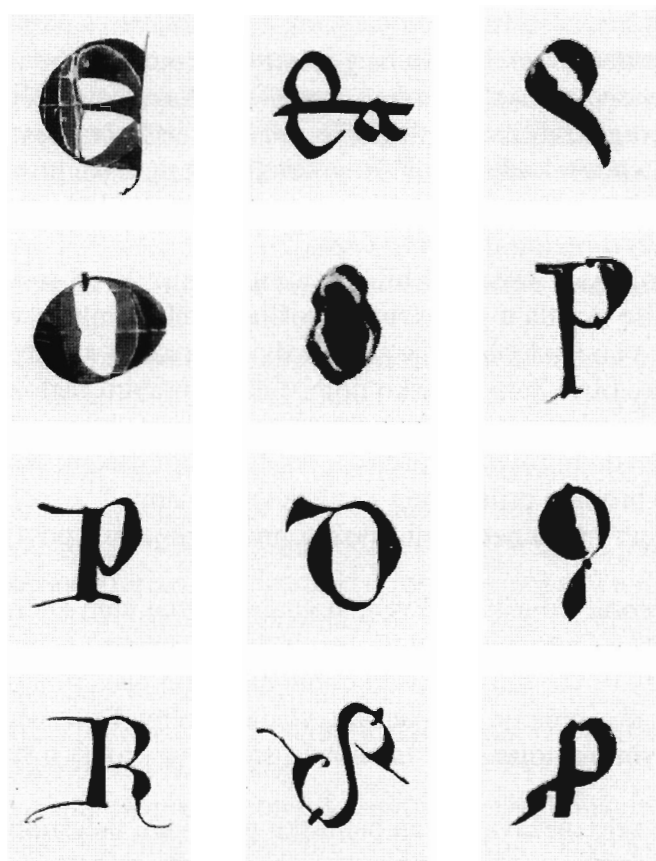
U odnosu na opisani, uže predromanički grafijski sloj u natpisima južne Italije, ranoromanički natpis s Koločepa i njemu sukladni primjeri tzv. hrvatske kraljevske skupine Knina i Primorja, iz konca 11. stoljeća, pojavljuju se stoljeće ili dva kasnije od navedenih primjera iz južne Italije i Kotora. Predstavljaju stilski i zanatski doseg istoga beneventanskoga pisma transferirana u kamen, sukladno procvatu rukopisne beneventane na istočnojadranskoj obali i u tamošnjim dalmatinsko-hrvatskim skriptorijima.

¹¹ Demović 1998. Otkrio ga je prije nekoliko godina u Dubrovniku svećenik D. Gatić, a obradio muzikolog M. Demović. Smatra se dosad najstarijom sačuvanom knjigom u Dubrovniku.

¹² Belamarić 1997, str. 45 - 58.

¹³ Fisković 1996, str. 380.

¹⁴ Delonga 1996.

Slova iz dubrovačkog beneventanskog rukopisa (konac 11. stoljeća) kao mogući predložak za natpis s Koločepa

konceptu grafijske stilizacije, toliko i različitosti u konačnoj izvedbi detalja.¹⁵ Upućuju na bliskost pisarsko-klesarskom stilu splitske epigrafičke “škole”, koja je u uvjetima reformnog papinskog pokreta i specifičnih povijesnih prilika, u ranoj romanici kratko stvarala i na jugu, u dubrovačkom kraju. Sve te srodnosti i veze koje postoje u tekstovima, kako u rukopisima tako i u kamenu, svjedoče da su njihovi sastavljači bili upravo benediktinci obrazovani na tekovinama južnotalijanskoga, beneventanskog pisarskog kruga.¹⁶

No, koliko god stilski određen, toliko onaj bitni dio sadržaja u natpisu, skriven u pravom značenju sintagme *soror et regina*, tj. “sestra i kraljica”, još uvijek predstavlja zagonetku. Postoji, naime, u znanosti dugotrajna dvojba vezana uz odgonetanje ličnosti na koju se te riječi odnose. Kako je ime te “sestre i kraljice” ostalo nepoznato, razrješenje njezina identiteta kreće se, naravno, u okviru pretpostavki. Pisanog traga o kakvom tumačenju nema, iako se s vremenom među stručnjacima sve više stvorilo mišljenje da je riječ o kraljici Jeleni, iz ugarske dinastije Arpadovića, suprugi hrvatskoga kralja Dmitra Zvonimira, odnosno sestri ugarskog kralja Ladislava, iz konca 11. stoljeća. Na mogućnost takvog rješenja potakla je svojedobno dubrovačka arheologinja R. Menalo u usmenom izlaganju, 1984. godine, kad je izvijestila o rezultatima arheoloških istraživanja crkve sv. Srđa na Koločepu. Tu je, naime, i pronađen manji ulomak zabata s natpisom, koji je poslije pripojen cjelini o kojoj je ovdje riječ.¹⁷

¹⁵ Najslbližnji koločepskom je grafijski stil natpisa hrvatskoga kraljevskog dvorjanina-tepčice Ljubimira iz godine 1089. iz benediktinske opatije sv. Petra od Klobučca u Kaštel Starome i detalji u natpisu s imenom Stefatona s portala kninske župske crkve sv. Stjepana Ugarskog iz konca 11. stoljeća (Delonga, 1996A, str. 93, T. XXIX; str. 106, T. XXXIV).

¹⁶ Delonga 1996A, str. 352 - 353.

¹⁷ Oslanjam se na usmeno priopćenje o rezultatima arheoloških istraživanja u Sv. Srđu-Koločep, što je kolegica R. Menalo održala na znanstvenom skupu od 1. do 4. listopada 1984. u Dubrovniku, a tematizirao je arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom kraju. Referat nije publiciran u svesku Izdanja Hrvatskog arheološkog društva posvećena skupu, međutim, o tome je arheologinja informirala stručnu javnost u sklopu svoje monografske obrade ranosrednjovjekovne skulpture Dubrovnik (Menalo 2003, str. 24-27), zastupajući i dalje ranije mišljenje po kojem bi manji ulomak zabata izvorno potjecao iz crkve sv. Srđa, iako se isti, kako vidimo, izravno spojio s većim komadom po lomu nastalom na desnom kraju reljefa i natpisa.

Doista, poput naziva *soror* (sestra) i *regina* (kraljica), rabljenih u natpisu, slični izrazi se navode i u povijesnoj literarnoj tradiciji, kao na primjer u starom ugarskom ljetopisu, Bečkoj ilustriranoj kronici (*Chronicon pictum Vindobonense*). Tu se kazuje da je Jelena bila “*soror regis Ladislai*”, a njezin suprug, kralj Zvonimir (1076.-1089.) “*sororius Geyse*”, tj. šurjak hercegu Gejzi, odnosno njegovu bratu Ladislavu.¹⁸ Ta je kraljica, a ugarska princeza, nosila i hrvatski nadimak Lepa, pod kojim se ponekad i spominje u povijesnim listinama, na primjer *Helena gloriosissima regina, Lepa regina* ili *regina Lepa*.¹⁹

Povijesni kontekst ovoga natpisa bio bi, međutim, jasniji da su se sačuvali i drugi pisani izvori, koji bi unijeli više svjetla u poznavanje prošlosti Dubrovnika u vrijeme posljednjih hrvatskih kraljeva, pa tako i u razdoblje prije smjene dviju dinastija, hrvatske i ugarske, na hrvatsko-dalmatinskom prijestolju. Zato je teško domišljati se pravim razlozima koji su doveli do nastanka ovoga natpisa, no izvjesno je da je u jednom trenutku dubrovački kler ostvario dobre kontakte s hrvatskim, Zvonimirovim dvorom, tj. kraljevskim parom, koji ga je obdario nekim dobročinstvima, slično brojnim primjerima za njegova vladanja.²⁰

Evo nekih od uočenih momenata koji, možda, mogu pojasniti povijesnu pozadinu ovoga spomenika.

To je vrijeme ugroženog jedinstva crkvene organizacije na jugu Dalmacije. Praćeno je razmiricama između Splita i Dubrovnika zbog težnji dubrovačkog nadbiskupa da se odvoji od splitske metropolije i stvori vlastitu, s jurisdikcijom nad svim biskupijama dukljanske države.²¹ Sve su to pratile i snažne aspiracije dukljanskog vladara prema Dubrovniku, koji je podržavao njegova biskupa u takvim nastojanjima. Istodobno sazrijeva i ideja o stvaranju barske metropolije.²²

Takvo stanje bilo je vrlo otežavajuće za papinsku politiku u tadašnjim, ionako kriznim vremenima podijeljenoga kršćanskog Zapada, između pristaša reformnog papinstva i njihovih protivnika. Hrvatski kralj Zvonimir, kao papin vazal i politički saveznik, na čijem se teritoriju nalazila splitska metropolija, zacijelo je pokušavao utjecati na ukupnu politiku u Dalmaciji i Hrvatskoj tijekom svojega vladanja, pa tako i na spomenute prilike na jugu Dalmacije. Nastojeći, očigledno, pomoći nadbiskupu Lovri, svom “duhovnom ocu”, da Dubrovnik ostane pod sufraganstvom Splita, što bi možda utjecalo i na proširenje njegove kraljevske vlasti nad tim južnodalmatinskim gradom.²³

U tim prijeporima, u kojima intervenira i sam papinski legat Petar, ne bi iznenadilo da su dva saveznika i odana papina podanika, kralj Zvonimir i nadbiskup Lovre, zatražili potporu i pomoć od tada najutjecajnije ličnosti u Gradu - opata benediktinskog samostana sv. Marije na Lokrumu, vidjevši u tom moćnom prelatu jedini pravi oslonac koji bi mogao biti i presudan “jezičac na vagi” u rješavanju tako složenih odnosa.²⁴

¹⁸ Šišić 1915, str. 318; Šišić 1925, str. 528, str. 602.

¹⁹ Rački 1877, str. 117, 119, 139; Šišić 565, 584. Jelena (+ poslije 1091) bila je kći ugarskoga kralja Bele I. (1060.-1063.), a sestra hercegâ Gejze I. (1074.-1077.) i Ladislava (1077.-1095.), koji su nakon Salomona (1063.-1074.) redom zasjeli na ugarsko prijestolje. Zvonimir ju je dobio za ženu 1064., kojom prigodom mu je ustupljena Slavonija.

²⁰ Ilustracije radi navodim tek ispravu kojom kraljevski par, Zvonimir i Jelena, daruju neke zemlje pod brdom samostanu sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu (Rački 1877, str. 122; Šišić 1925, str. 568). Također i ispravu kojom splitskom nadbiskupu Lovri 1083. godine daruju posjed Konjuštinu (danas Konjsko), nedaleko od Klisa (Rački 1877, str. 138-139).

²¹ Šišić 1925, str. 568-572.

²² Peričić 1998, str. 62-67.

²³ Foretić 1980, str. 27.

²⁴ Ostojčić 1964, str. 422-431. Najstariji dubrovački benediktinski samostan sv. Marije na otočiću Lokrumu pred Dubrovnikom utemeljio je 1023. godine Dubrovčanin Petar, monah Sv. Marije na Tremitima, koja je uz Sv. Mihovila na Monte Garganu bila jedna od tri vodeće benediktinske opatije na jugu Italije, čime je i lokrumski samostan ostvario vezu s benediktinskom maticom u Monte Cassinu. Već u rano doba lokrumski je opat bio prvi prelat poslije biskupa, pa je tako sredinom 12. stoljeća dobio od Rimske kurije pontifikalne povlastice, tj. privilegij mitre, što je uz zadarski najstariji primjer u Hrvatskoj. Možda je isti lokrumski samostan nekoć ugostio ugarsku princezu, odnosno hrvatsku kraljicu Jelenu-Lepu, kao što se nešto slično zbilo kasnije s nekim europskim vladarima, npr. 1190. godine s engleskim kraljem Rikardom, 1396. s ugarskim Žigmundom ili austrijskim Maksimilijanom, 1864. godine. Posvjedočeno je, primjerice, da je i benediktinski samostan sv. Mihovila nad Pulom bio oko 1087. godine utočištem ugarskom kralju Salomonu, u kojem je i pokopan, što bilježi sačuvani latinski epitaf izložen u lapidariju Arheološkog muzeja u Puli (Ostojčić 1963, str. 342, sl. 223).

Tada možda pada i kraljičino dobročinstvo, kao poticaj ili, pak, nagrada opatu za nastojanja koja pruža ili će ih pružiti. Ono je, pretpostavljamo, vidljivo u graditeljskom i umjetničkom pothvatu na crkvi sv. Mihajla, na dubrovačkom otoku Koločepu gdje su se, kao i drugdje na Elafitima, nalazile samostanske cele i opatska dobra.²⁵

Dopušteno je pretpostaviti da je za takvu donaciju u dubrovačkom kraju tamošnjim benediktincima bio čak poslan i majstor iz splitskoga ranoromaničkog klesarskog kruga,²⁶ da na crkvi sv. Mihajla, u duhu radionice kojoj pripada, na licu mjesta uresi oltarnu ogradu, odnosno ovjekovječi zaslužnu donatoricu, ugarsku princezu, *soror regis Ladislai*, hrvatsku kraljicu Jelenu-Lepu (*regina Helena*).

U vrijeme kada se Ugarska otvarala papi i Zapadu, lako je moguće da je istim, Jeleninim, posredstvom otvoren i put prodoru ugarskog sloja svetačkih kultova prema Jadranu. Tada su možda i relikvije sv. Stjepana kralja, utemeljitelja kršćanskoga ugarskog kraljevstva,²⁷ sličnim načinom dospjele benediktincima lokrumske opatije, a nakon razdiobe njihovih posjeda prešle u ruke dubrovačkih dominikanaca, gdje se i danas nalaze.²⁸

Da pretpostavka o važnoj ulozi lokrumske opate u društvenom i političkom životu grada i pokrajine, te općenito benediktinaca kao nositelja reformnog pokreta u Rimskoj crkvi, ima svoje okvirne povijesne paradigme, možda najzornije ocrtava jedan vrijedan izvor toga doba: povijesno pismo Jelenina brata, ugarskoga kralja Ladislava Arpadovića, montekasinskog opatu Oderiziju, iz godine 1091. Ono uvjerljivo oslikava način kako je Ladislav, kao rođak ili baštinik kralja Zvonimira, nastojao posredstvom benediktinskog opata iz Montecassina, dobiti od pape pristanak za svoju politiku prema Hrvatskoj.²⁹

Uostalom, nije li gradnja zvonika i obnova kapitula benediktinkama Sv. Marije u Zadru, sličan znak zahvale opatici Vekenegi, za potporu koju je poslila i kralj Koloman dobio prilikom svojega trijumfalnog ulaska u grad Zadar, 1105. godine?³⁰

²⁵ Ostojić kao najbolji poznavatelj benediktinskog redovništva u Hrvatskoj navest će da je lokrumska opatija imala velik posjed jer je uz građane, koji su je smatrali svojom gradskom zadužbinom, imala dobročinitelje i među kraljevima, banovima, županima. Tako se među opatskim dobrima na kopnu spominju i ona na otocima Koločepu, Jakljanu, Lopudu, Šipanu i Mljetu, za koje je iz izvora poznato da su kroz povijest oduvijek bili dubrovačka baština (*hereditas*) (Ostojić 1964, str. 424-428).

²⁶ Koločepski zabat s likom arhandela Mihovila I. Petricioli je pripisao istom stilsko-dekorativnom obrascu po kojem su u razdoblju oko 1080.-1090. godine izrađeni zabati ranoromaničkih oltarnih ograda u splitskim crkvama sv. Petra od Lučca i Gospe od Zvonika (Petricioli 1994; Petricioli 2000).

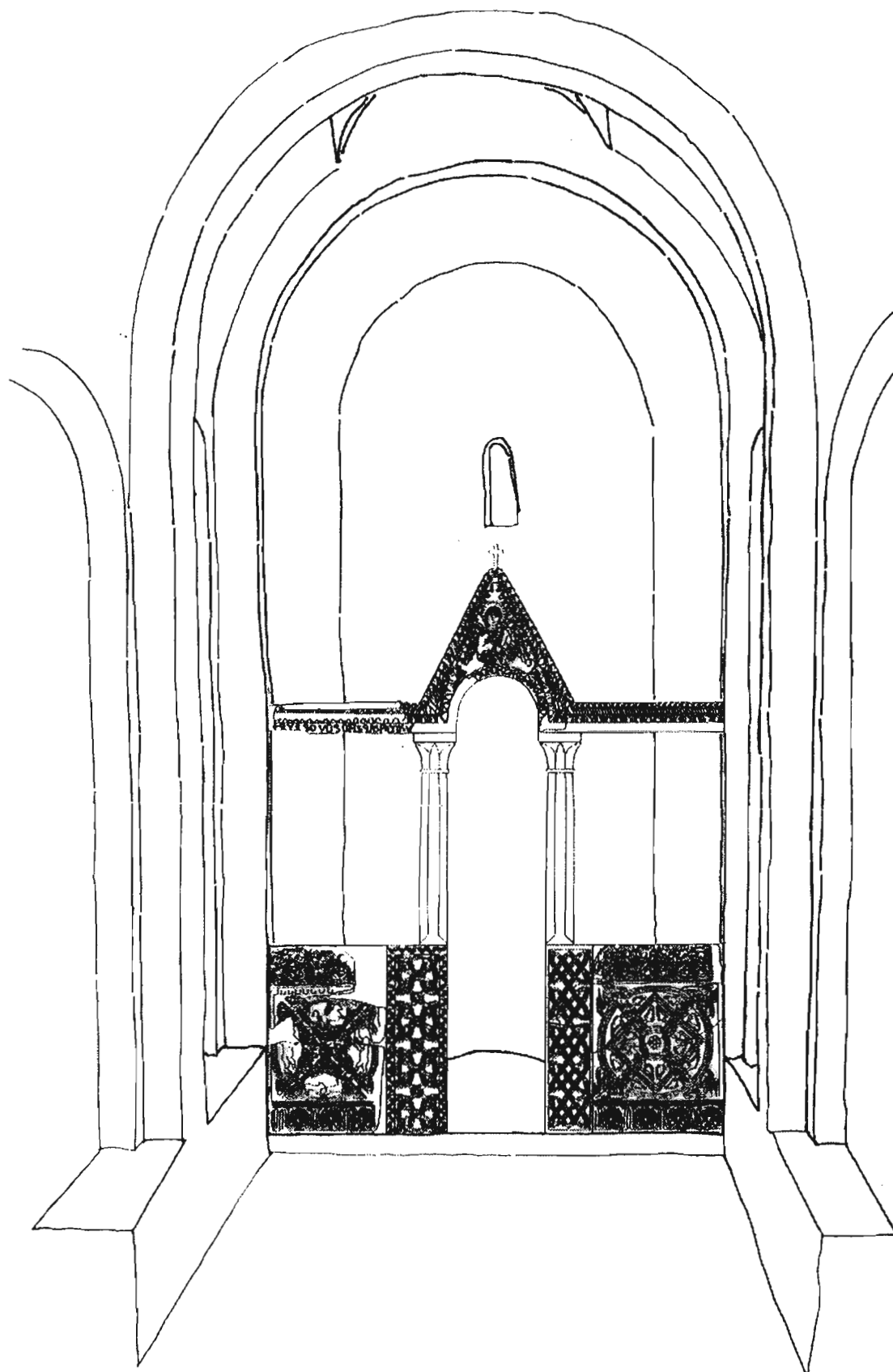
²⁷ Leksikon liturgike, str. 548. Sveti Stjepan, prvi ugarski kralj (997./1001. – 1038.), bijaše kanoniziran 1087., a njegov je kult dospio u Hrvatsku pod konac 11. stoljeća s istim političkim prodorom ugarskih vladara prema Jadranu, o čemu svjedoči i naslovnik župne crkve u Kninu - Zvonimirovu prijestolnom gradu. O tome više: Jakšić 2000, str. 23-28. Štovanje sloja ugarskih svetačkih kultova, poput sv. Stjepana, sv. Emerika, njegova sina, zatim sv. Benedikta Ugarskog, sv. Andrije Ugarskog te sv. Adalberta posvjedočeno je u Ugarskoj od godine 1072./73., ali su tek 1083. svečano proglašeni svetima, a svetkovine su im tek poslije 1092. i službeno uvedene.

²⁸ Možda su relikvije sv. Stjepana Kralja došle u posjed dominikanaca budući da su oni po odlasku benediktinaca neko vrijeme držali Sv. Mariju na Lokrumu, kao što su i drugi nekadašnji benediktinski posjedi razdijeljeni između biskupa, kaptola i sjemeništa te ostalih redovničkih zajednica (Ostojić 1964, str. 24).

²⁹ Šišić 1925, str. 607; Šišić 1915, str. 293-294, 316-317. O povijesnom tijeku hrvatsko-ugarskih odnosa, što se politički prate još od 20-ih godina 11. stoljeća, vidi: Goldstein 1995, str. 430-454. Sa Zvonimirovom, naime, ojačali su odnosi Hrvatske s Ugarima, osobito zbog kraljice Jelene-Lepe, koja je imala važnu ulogu u formiranju struje ugarskih pristaša u Hrvatskoj, tako da na samom koncu 11., a konačno početkom 12. stoljeća Arpadovići, kao rod ugarskih kraljeva, uspijevaju zadobiti nasljedstvo Hrvatsko-Dalmatinskoga kraljevstva. Tome su posebice pogodovale okolnosti nastale smrću kralja Zvonimira 1089., koji umire bez nasljednika, a potom i smrt posljednjeg kralja iz dinastije Trpimirovića, Stjepana II., 1090./91. godine. U rješavanje političke krize uključuje se brat Zvonimirove udovice, kraljice Jelene-Lepe, i šurjak Zvonimirov, ugarski kralj Ladislav, koji 1091. godine s vojskom prelazi granicu Kraljevstva na Dravi i u ime nasljednog prava svoje sestre podvrgava svojoj vlasti u prvi mah samo Slavoniju, ne uspijevajući prodrijeti do mora. To će godine 1102. uspjati Ladislavovu nasljedniku Kolomanu, koji se u hrvatskom gradu Biogradu dao okruniti za kralja Hrvatske i Dalmacije, postavši i formalno Zvonimirovim nasljednikom.

Pismo koje u tijeku vojne na Hrvatsku Ladislav šalje montekasinskom opatu Oderiziju (1087.-1105.), tražeći zapravo pomoć u pohodu do obale (Šišić 1915, str. 316), dodatno osvjetljava činjenicu kako je uspostava vlasti ugarskoga kralja u nekadašnjem Zvonimirovom kraljevstvu dobrim dijelom imala oslonac u visokom latinskom kleru, benediktincima i opatima.

³⁰ Klaić, Petricioli 1976, str. 149-152; 249-253, T. XIV.

Prijedlog rekonstrukcije prezbitarija i oltarne ograde u crkvi sv. Mihajla na Koločepu (autor: Ž. Peković)

SKRAĆENICE

AHIJAZUDu	Anali Historijskog instituta JAZU Dubrovnik
HAM	Hortus artium medievalium, Zagreb-Motovun
Izdanja HAD-a	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
Leksikon liturgike	Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva
PBSR	Papers of British School at Rome
SSGD	Scintillae Stephano Gunjača dicatae, Split
SHP	Starohrvatska prosvjeta (I serija, Knin, Nova serija, Zagreb, III serija, Split)
SSB	Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Znanstveni skup i okrugli stol, 6., 7. i 8. Listopada 1992., Zagreb, 1996.
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
ZTM	Zbornik Tomislava Marasovića, Split, 2002.

LITERATURA

- Babić 2006
I. Babić, *Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske*, SHP, s. III, 33, Split, 2006., 91-125
- Belamarić 1997
J. Belamarić, *Romaničko kiparstvo*, u: Tisuću godina hrvatskog kiparstva, Zagreb, 1997., 43-96
- Budak 2000
N. Budak, *Liturgical memory in Croatia and Dalmatia around the year 1000*, HAM 6, Zagreb-Motovun, 2000., 135-142
- Delonga 1996
V. Delonga, *Dvorska epigrafika Zvonimirova doba i odjeci Grgurovih Reformi*, u: SSB, Zagreb, 1996., 173-180
- Delonga 1996 A
V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996.
- Delonga 2000
V. Delonga, *Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima*. U: Hrvati i Karolinzi – Rasprave i vrela, Split, 2000., 216-249
- Demović 1998
M. Demović, *Dubrovački beneventanski liturgijski priručnik legende i obreda blagdana sv. Nikole iz XI. stoljeća*, Zagreb, 1998.
- Fisković 1996
I. Fisković, *Adriobizantski sloj zidnog slikarstva u južnoj Hrvatskoj*, u: SSB, Zagreb, 1996., str. 371-386
- Foretić 1980
V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, knj.I., Zagreb, 1980.
- Goldstein 1995
I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995.
- Gray 1948
N. Gray, *The palaeography of latin inscriptions in the eighth, ninth and tenth centuries in Italy*, PBSR 16, Rome, 1948., 38-171
- Jakšić 2000
N. Jakšić, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, SSGD 4, Split, 2000.
- Jurković 1988
M. Jurković, *O nekim figuralnim prikazima i posljednjoj fazi pleterne sculpture u dubrovačkoj regiji*, Izdanja HAD-a 12, Zagreb, 1988., 209-216
- Jurković 1997
M. Jurković, *Monumentalni pejzaž Hrvatske u 11. Stoljeću*, u: Zvonimir, kralj hrvatski, zbornik radova, Zagreb, 1997., 165-182

Katičić 1997

R. Katičić, *Knjiga u doba kralja Zvonimira*, u: Zvonimir, kralj hrvatski, zbornik radova, Zagreb, 1997., 37-44

Katičić 1998

R. Katičić, *Litterarum studia*. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskoga srednjovjekovlja, Zagreb, 1998.

Klaić, Petricioli 1976

N. Klaić, I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar, 1976.

Lisičar 1932

V. Lisičar, *Koločep nekoć i sada*, Dubrovnik, 1932.

Leksikon liturgike 1990

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1990.

Lučić 1970

J. Lučić, *Lopud i Koločep u XIII stoljeću*, AHIJAZUDu 12, Dubrovnik, 1970., 81-111

Menalo 2003

R. Menalo, *Ranosrednjovjekovna skulptura Dubrovnika*, Dubrovnik, 2003.

Migne 1852

J.-P. Migne, *Nouvelle encyclopédie théologique*, sv. 30, sv. 31. *Dictionnaire d'épigraphie chrétienne*, sv. 1 (A-P), sv. 2 (P-Z), Paris, 1852. (1863.).

Ostojić 1963

I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, knj. I, Split, 1963.

Ostojić 1964

I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, knj. II, Split, 1964.

Peković 2000

Ž. Peković, *Oltarna ograda crkve Sv. Mihajla s otoka Koločepa*, u: Oltarna ograda s Koločepa, Split, 2000., 9-17

Peričić 1998

E. Peričić, *Sclavorum regnum* Grgura Barskog. Ljetopis popa Dukljanina, Bar, 1998.

Petricioli 1994

I. Petricioli 1994, *Na tragu klesarske radionice II. stoljeća*, VAHD 86, Split, 1994., 287-292

Petricioli 2000

I. Petricioli, *Razmišljanja o ulomcima s Koločepa*, u: Oltarna ograda s Koločepa, Split, 2000., 18-22

Rački 1877

F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb, 1877.

Schulze-Dörrlamm 2004

M. Schulze-Dörrlamm, *Das Steinerne Monument des Hrabanus Maurus auf dem Reliquiengrab des hl. Bonifatius (+ 754) in Mainz*, JRGZM 51, 1, Mainz, 2004. (2005.), 281 - 347

Šišić 1915

F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1915.

Šišić 1925

F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925.

Žile 2002

I. Žile, *Novi nalazi predromaničke sculpture s otoka Koločepa*, u: ZTM, Split, 2002., 253-267

Žile 2003

I. Žile, *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Dubrovnik, 2003.

SUMMARY

Written Memorial to a “sister and queen” from KoločepKey words: *Koločep, St. Michael, queen Jelena-Lepa, king Zvonimir.*

One of the monuments of sculpture and epigraph which originate from the Romanesque era on the Croatian Adriatic is the marble altar rail from the church of St Michael on the island of Koločep. This stylistically characteristic item of carving and epigraph – whose gable with its relief depiction of Archangel Michael presents a visual basis of the whole – unites, in its artistic expression and elements of carved inscription, both traditional pre-Romanesque features and innovations characteristic of the artistic and written creativity at the end of the 11th century.

On the occasion of the exhibition on the early Romanesque church of St Michael and its monuments, there was also present *sub iudice* a Latin inscription which was carved on the trabeation of the above altar rail. Originally composed of two architraves and a central gable, the trabeation is not preserved in its entirety and so nor has the inscription come down to us in its complete form. For a long time only part of the inscription was known in the literature, from the gable with the relief of St Michael, which was preserved in the parish house in Donje Čelo. More recently, one smaller fragment which is attached to the gable's right end, was also found during the excavations of the church of St Sergius on the same island. Previously unknown in the literature, the altar rail's entire left architrave with its accompanying gable was also found here which until recently had been built into the courtyard wall of a house in Gornje Čelo as *spolia*.

The introductory part of the inscription is composed as a call to prayer. The word *queso* gives the expression a somewhat rhetorical intonation and is similar to the introduction to numerous *orationes* or *preces* as practised through centuries of Roman liturgy. Protracted in the beginning, without measuring the inscription surface, the text, the important part of which lies in the message carved on the gable, goes on to be more carefully divided with the use of abbreviations and ligatures, in the way that was done when composing texts in the Middle Ages. As in similar inscriptions where fragments are missing, here too dilemmas arise as to what originally existed in the gaps. There is a lacuna between the last letter on the left architrave – which would probably fit in being the first letter of the conjunction *ut* – and the syntagm which, most likely, begins with the incomplete preposition *pro*, a written suspension and continues with the legible text *sorore (e)t regina [q]uae edifica[vit...]*. It is most acceptable to fill this lacuna in the spirit of prayer of the text which precedes it; perhaps with the phrase *ut fundatis preces* which would suitably fill the gap in the inscription not just in meaning but also in length. Such formulations are not unknown in Latin inscriptions, equally in religious, dedicatory and sepulchral texts. In the syntagm *...pro sorore et...* it seems that the composer resorted to graphemic unification of the two homogenous phonemes *le*, in the adjoining words *sorore* and *et*. Furthermore, the right side of the gable shows at the break that the verb *edificare* perhaps finished with a ligature of the last three letters – like *edificavit* – while according to the visible graphic indications the word *ecclesia* would then follow. In order to restore the content of the text on the right-hand architrave, which is not preserved, conventional stylistic and linguistic expressions common in medieval inscriptions have served, as well as specific details connected to the church and the saint to whom it was dedicated.

On the basis of the preserved text and the suggested solutions for the lacunae, I propose the following content for the inscription: + *Qveso vos om(ne)s q(vi) aspiciis v[ut] fundatis preces] p[ro] sorore (e)t regina q(vae) edifica[vit] ecclesia(m) in honore(m) s(an)c(t)i Michaelis archangeli].* In translation that would read: I ask all you who read this to [say solemn prayers] for the sister and queen who built [this church in honour of St Michael the Archangel]!

The inscription which emphasizes a message of prayer, of dedicatory tone had, within the space of the church for which it was intended, the characteristics of a sacred nature and therefore was placed in a prominent place on the altar rail in front of the sanctuary. In the early Middle Ages, namely, these altar rails were the place where were emphasised the name and act of the donor or benefactor, the person who normally was responsible for the building or equipping of the church. Obviously, by this inscription, the intention was to immortalise the memory of some “sister and queen” whose name is not, unfortunately, preserved and perhaps was not even carved. For this act that she performed to please God, helping the construction and equipping of the church of St Michael on Koločep, that person was undoubtedly deserving for Dubrovnik's clergy and believers to say solemn prayers to God for her.

Evidence that the inscription is contemporary with an event that happened towards the end of the 11th century, can be found in a number of details of the architectural and artistic construction of Koločep's church of St Michael, but also in the particular graphic execution of this text in stone. The inscription is stylistically distinct, because it shows features of the new age in the characteristic shape of the letters which occur in written form at the beginning of the Romanesque era during the second half of the 11th century. The morphology of the letters, led by a desire for ever stronger artistic effects in the fragmentary decoration of dotted or drawn details and in the rounded lines of graphemes, curved in the middle, has its originals in the then contemporary book production, i.e. in the way of forming letters in the Beneventon calligraphic manuscripts. The liturgical books, monastic cartularies and papers which were in those days produced in the church scriptoria of Dalmatia all used Beneventon script. Tiny horizontal

lines in rounded initials (Q, S, O) on the Koločep inscription represent a scriptorial style which does not appear in related monuments (the so-called Split-Trogir-Knin group; Split "school") and in fact is unique in the Koločep inscription. Furthermore in Dubrovnik one can even check their handwritten originals on parchments, preserved in a Beneventan liturgical handbook, only recently discovered and published, from the second half of the 11th century which contains the legend and the ritual models of St Nicholas's feast day.

This was generally a time of "osmosis" of different media which is visible both in sculpture and painting but also in the written form, where the composers of inscriptive texts to be carved into stone excelled in transferring letters and accompanying details from manuscript into stone. This is similar to the way in which wall paintings with the likeness of St Michael from the fresco cycle of "Adrio-Byzantine" tradition, which was then painted in the churches of the Elaphiti islands, got their stone copies in relief depictions of the same saint on the above mentioned gable of the altar rail in the Koločep church of St Michael.

This text in stone belongs to the group of most developed orthography amongst the inscriptions of the early Middle Ages, that is of the time of the best graphic creations amongst the inscriptions from the second half of the 11th century within the Croatian, and Adriatic overall, corpus of Latin inscriptions. From King Zvonimir's seat in Knin (St Stephen of Hungary) and Biskupija (St Mary), to the churches of Split (St Peter in Lučac, St Martin, St Julian, Our Lady of the Bell Tower – St Theodor), Trogir (St Barbara) or Kaštel (St Peter of Klobučac), all the way to Koločep in the south (St Michael), there is a range of related monuments of a single cultural horizon. They, each in their own way, display as many similarities in the basic concept of graphical stylisation as differences in the final completion of the details. They hint that they belong to the inscription writing style of the Split epigraphic "school", which in the conditions of the reforming papal movement and specific historical circumstances, also spread for a short time during the early Romanesque period to the south, to the Dubrovnik region. All these similarities and connections that exist in the texts, whether in manuscripts or in stone, witness that their composers were the Benedictines, educated in the tradition of the southern Italian, Beneventan scribal circle.

But, no matter how stylistically defined, the crucial part of the content in the inscription, hidden in the real meaning of the syntagm of *soror et regina*, ie. "sister and queen", still represents a puzzle. There exists, namely, in the profession an old dilemma concerning the determination of the identity of the person to whom these words refer. Since the name of this "sister and queen" remains unknown, the solution to her identity changes, of course, depending on the assumptions made. There is no written trace of any kind of explanation although over time opinion became more and more strong amongst experts that it is a question of Queen Jelena from the Hungarian dynasty of Arpadović, the wife of Croatian King Dmitar Zvonimir, as well as the sister of Hungarian King Ladislav from the end of the 11th century. The possibility of this solution was encouraged by Dubrovnik archaeologist R. Menalo in her verbal presentation of 1984 in which she reported on the results of archaeological excavations of the church of St Sergius on Koločep. Here, namely, was also found a smaller fragment of the gable with inscription which was later added to the whole which we are discussing here.

In fact, the expressions similar to the names *soror* (sister) i *regina* (queen), used in the inscription, are also found in the historical literary tradition, for example in the old Hungarian annals, the Viennese illustrated chronicles (*Chronicon pictum Vindobonense*). Here it is stated that Jelena was "*soror regis Ladislai*", and her husband, King Zvonimir (1076-1089) "*sororius Gejse*", ie. brother-in-law to Duke Gejza, and thus also to the latter's brother Ladislav. This queen, and Hungarian princess, also had the Croatian nickname Lepa, by which she is sometimes mentioned in historical papers for example *Helena gloriosissima regina*, *Lepa regina* or *regina Lepa*. The historical context of this inscription would, however, be clearer if other written sources were preserved which could shed more light on our knowledge of the history of Dubrovnik at the time of the last Croatian kings and also in the era before one dynasty was replaced by another, Croatian by Hungarian, on the Croatian-Dalmatian throne. Therefore it is hard to envisage the real reasons that led to the creation of this inscription but it is certain that at one moment the Dubrovnik clergy made good contacts with the Croatian – Zvonimir's – court, ie. the royal couple who were generous with their benefactions to them, similar to several other examples in his reign.

Here are some of the circumstances which perhaps can clarify the historical background to this monument.

This was a time when the unity of the clerical organisation in the south of Dalmatia was endangered. It was ridden with arguments between Split and Dubrovnik due to the ambitions of the Dubrovnik archbishop to separate from the Split metropolitanate and create his own with jurisdiction over all dioceses of the state of Dioclitia. This was accompanied by the strong aspirations of the ruler of Dioclitia towards Dubrovnik, who supported its bishop in his ambitions. At the same time the idea also arose of creating a metropolitanate of Bar.

This situation made things very difficult for papal policy in those, already critical times of the divided Christian West between the supporters of the reformed papacy and its opponents. Croatian King Zvonimir as the Pope's vassal and political ally, on whose territory the Split metropolitanate was situated was surely trying to influence overall politics in Dalmatia and Croatia during his reign including the above situation in the south of Dalmatia. He is obviously trying to help Archbishop Lovre, his "spiritual father" to keep Dubrovnik under the jurisdiction of Split, which would perhaps also influence the spreading of his royal rule over that south Dalmatian city.

In these arguments, in which papal legate Peter himself intervened, it would not be surprising if the two allies and loyal papal subjects, King Zvonimir and Archbishop Lovre, sought support and help from the then most influential person in Dubrovnik – the abbot of the Benedictine monastery of St Mary on Lokrum – recognising in this powerful prelate the only real support which could also be the deciding factor in resolving such complicated relations.

Possibly the queen's gift also belongs to that time, as encouragement or reward for the abbot for the efforts that he was making or would make. It was, we suppose, visible in the building and artistic work on the church of St Michael on the Dubrovnik island of Koločep on which, as well as on other Elaphiti islands, were situated the monastery's cells and abbot's lands.

It can be supposed that for such a donation in the Dubrovnik area, the Benedictines who lived there were even sent a master craftsman from Split's early Romanesque stone masonry circle to the church of St Michael to decorate, in the spirit of the workshop to which he belonged, the altar rail, i.e. to immortalise the deserving donor, Hungarian princess, *soror regis Ladislai*, Croatian Queen Jelena Lepa (*regina Helena*).

At the time when Hungary was opening to the Pope and the West, it is easy to assume that through the same Jelena's interventions the route was opened for the penetration of the Hungarian group of saintly cults towards the Adriatic. In those days, the reliquaries of St Stephen the King, the founder of the Christian Hungarian kingdom in a similar way might have reached the Benedictines of the Lokrum abbey and after the division of their possessions, they passed into the hands of the Dubrovnik Dominicans where they can be found today.

That the supposition of the important role of the Lokrum abbot in the social and political life of the city and the region, and generally the Benedictines as bearers of the reform movement in the Roman church has its overall historical paradigm, is maybe most obviously stated in one valuable source from that time: the historical letter of 1091 from Jelena's brother, King Ladislav Arpadović of Hungary to Abbot Oderisius of Monte Cassino. It convincingly depicts the way in which Ladislav as a cousin or heir of King Zvonimir had been trying through the Benedictine abbot of Monte Cassino to gain the Pope's approval for his policies towards Croatia. (With Zvonimir the relations between Croatia and Hungary grew stronger especially thanks to Queen Jelena Lepa who had an important role in the forming of the movement of Hungarian supporters in Croatia so that at the very end of the 11th and finally at the beginning of the 12th century, the Arpadovičs as a dynasty of Hungarian kings managed to inherit the Croatian-Dalmatian kingdom.

This was especially helped by the circumstances which occurred after the death of King Zvonimir who died without an heir in 1089 and afterwards also the death of the last king from the Trpimirović dynasty, Stjepan II in 1090/91. In resolving the political crisis, the brother of Zvonimir's widow, Queen Jelena Lepa and Zvonimir's brother-in-law, King Ladislav of Hungary was involved, who in 1091 with his army crossed the border of the kingdom on the Drava and in the name of the inheritance rights of his sister submitted to his rule initially only Slavonia, being unable to reach the sea. This was achieved in 1102 by Ladislav's heir, Koloman who was crowned in the Croatian town of Biograd as king of Croatia and Dalmatia, thus formally becoming Zvonimir's heir.

A letter which, during his invasion of Croatia, Ladislav sent to Abbot Oderisius of Monte Cassino (1087-1105), actually seeking help in his march to the coast (Šišić 1915, pg. 316), additionally sheds light on the fact how the imposition of power of the Hungarian king over Zvonimir's former kingdom was in good part supported by the senior Latin clergy, the Benedictines and abbots.)

And anyway, isn't the building of the bell tower and the renovation of the chapter house of the Benedictine convent of St Mary in Zadar, a similar sign of gratitude to Abbess Vekenega, for support which was also given later on to King Koloman during his triumphal entry into the city of Zadar in 1105?

Translation: Nicholas Philip Saywell